

RABBIINISEN RAAMATUN PERINTEISET KOMMENTAARIT

Yohanen Ben-Israel 5766 — יוחנן בן-ישראל ה'תשס"ו

Vuorilinnan Opintokeskus – <http://www.metzudah.com>
Copyright © Yohanen Ben-Israel 2006

Päivitetty 04.06.2006

JOHDANTO

Historian kuluessa monet juutalaiset oppineet ovat tutkineet ja kommentoineet Raamatun kertomuksia ja tekstiä. Arvostetuimmat kommentaarit ovat mukana kaikissa ns. Rabbiinisissa Raamatuissa. Tässä on lista kaikista niistä perinteisistä kommentaareista ja rabbeista, joiden kommentaarit ovat useimmissa Rabbiinisissa Raamatuissa sekä rabbien lyhyt elämäkerta, toiminnan laatu ja kirjoitusten luonne.

Heprealaiseen Raamattuun on kirjoitettu monia erillisiä kommentaariteoksia, jotka eivät ole Rabbiinisissa Raamatuissa mukana, näistä mainittakoon esimerkiksi todella laaja Midraš Rabba, joka on Tooran (Mooseksen kirjat) ja Viiden kirjakäärön (Ester, Laulujen laulu, Ruut, Valitusvirret ja Saarnaaja) arvostetuin kommentaariteos. Kirjoitan jatkossa kaikista heprealaisen Raamatun merkittävimmistä kommentaareista erillisen kirjoituksen.

RABBIINISEN RAAMATUN KOMMENTAARIT JA SITÄ KOMMENTOINEET RABBIT

— *Raši* (lyhenne nimestä)

— רָשִׁי

– *R. Šelomo bar Jišhaq* (1040 – 1105)

– ר' שלמה בר יצחק

• Kommentaari: Toora, Profeetat ja Kirjoitukset (תורה ונביאים וכתובים)

Ranskalainen rabbi ja Raamatun oppinut. Tunnetaan myös nimellä Šelomo ben Jishaq tai Šelomo Jishaqi. Opiskeltuaan Saksan Reininmaassa *Raši* palasi kotiseudulleen Ranskan Troyes'iin (Pariisista kaakkoon), jossa hänen koulunsa pian saavutti laajan maineen. Kuitenkin *Raši* ansaitsi elantonsa viinitarhastaan. Häneltä kysyttiin lukuisia vaellukseen (*halaka*) liittyviä kysymyksiä, joiden vastaukset (responsa-kirjeenvaihdon) hänen oppilaansa myöhemmin kokosivat ja säilyttivät kirjoituksissaan. *Raši* kirjoitti myös katumushymnejä. *Rašin* pääteoksia ovat ehdottomasti Raamatun ja Babylonialaisen Talmudin laajat kommentaarit, mutta hän kommentoi myös muita teoksia, esim. *Midraš Rabba*. Raamatun kommentaari tuli myöhemmin maailmanlaajuisesti tunnetuksi ja *Rašin* huomiot Babylonialaiseen Talmudiin ovat pitkälti vaikuttaneet siihen, että Talmudista on tullut avoin kirja. Hänellä oli myös laaja tietämys rabbiinisista lähteistä, aiemmista kommentaareista ja kieliopillisista töistä, mutta hän ei yleensä kerro lähteidensä nimiä. Tooran kommentaarinsa tulkinnoissa *Raši* nojautuu huomattavassa määrin arameankieliseen Targum Onkelos -käännökseen. *Rašin* tyyli on selkeä, yksinkertainen ja tiivis, ja hän esittää suoria rationaalisia merkityksiä tekstistä. Osasyys kommentaarin suureen suosioon voi olla sen sisältämän Midrašin osuus. Babylonialaisen Talmudin kommentaarissaan *Raši* antoi muutamia tärkeitä apuja teksten ymmärtämiseen: luotettavan tekstin valinta lukuisista käsikirjoituksista ja korjaukset itse tekstiin, termien määrittäminen, epätavallisten sanojen ja sanontojen selittäminen ja yhdistävien linkkien korostaminen Talmudin keskustelussa. *Rašin* Talmudin kommentaari on paljon rabbiinisempi kuin Raamatun kommentaari, esim. siinä hänen käyttämänsä kieli sisältää enemmän aramealaisia sanoja kuin Raamatun kommentaarissa. Harvinaisten hepreaksan sanojen kohdalla *Raši* käyttää ranskalaista transliterointia, jonka ansiosta voidaan tutkia myös keskiaikaista ranskankielen filologiaa ja lausumista. *Rašin* kommentit Mišnan tekstiin ovat lyhyitä ja pääasiallinen selitys onkin varattu juuri Talmudin gemara-osaan. *Rašin* Tooran ja Raamatun kommentaarien tulkinnot ovat olleet pohjana monien myöhempien kommentaattorien teoksissa (esim. *Ramban* ja *Ibn 'Ezra*).

—*Rašbam* (lyhenne nimestä)

— רַשְׁבַּם —

– *R. Šmuel ben Meir* (*Rašin* pojan poika) (n. 1085 – 1158)

– ר' שְׁמוּאֵל בֶּן מֵאִיר

• Kommentaari: Toora (תּוֹרָה)

Ranskalainen Raamatun oppinut. Isoisänsä *Rašin* tapaan *Rašbam* kommentoi niin Raamattua kuin Talmudiakin. Hänen Tooran kommentaarinsa pyrkimyksenä on tekstin yksinkertainen ja luonnollinen ymmärtäminen. *Rašbam* käytti hyväkseen niin arameankielistä Targum-käännöstä, Midrašia kuin Talmudiakin näkemystensä tukena ja viittasi jopa latalaiseen Vulgataan.

—*Ba'al hatturim* (“*Rivien herra*”)

— בַּעַל הַטּוֹרִים

– *R. Ja'aqov ben Ašer* (n. 1270 – 1343)

– ר' יַעֲקֹב בֶּן אֲשֵׁר

• Kommentaari: Toora (תּוֹרָה)

Lainkoontaja ja Raamatun oppinut. Isä: Ašer ben Jehiel. Ja'aqov ben Ašer syntyi Saksassa ja meni isänsä kanssa Espanjaan vuonna 1303. He asettuivat ensin Barcelonaan ja myöhemmin Toledoan. Ja'aqov ben Ašer eli koko elämänsä köyhydessä ja sairaana. Hänen tärkein teoksensa on nimeltään *Arba'a turim* (“*Neljä riviä*”), josta hän sai nimensä *Ba'al hatturim* (teoksen nimi tulee 2.Moos 39:10 jakeesta). Hän keräsi teokseensa talmud-rabbien, gaonien, myöhempien kommentaattorien ja lainkoontajien, erityisesti isänsä, päätöksiä (esim. responsa-kirjeenvaihdosta), mainiten joka kerta lähteensä. Teos käsittelee Tooran käskyjä laajasti kaikilta elämän aloilta ja siinä yhdistyy ranskalainen, saksalainen ja espanjalainen rabbiininen perinne. Näin teoksesta onkin tullut pohja myöhempien lainkoontajien teoksille (erityisesti Josef Caro ja Moše Isserles). Teoksen lämmin inhimillisuus ja korkea kirjallinen taso takasivat sen suuren suosion ja levikin. Ja'aqov ben Ašer kirjoitti myös kommentaarinsa Tooraan, joka sisältää hauskoja gematriaan perustuvia tulkintoja.

—*Ibn 'Ezra*

— אִבְנֵן עֶזְרָא

– *R. Avraham Ibn 'Ezra* (1089 – 1164)

– ר' אַבְרָהָם אִבְנֵן עֶזְרָא

• Kommentaari: Toora, Profeetat ja Kirjoitukset (תּוֹרָה נְבִיאִים וּכְתוּבִים)

Espanjassa syntynyt Raamatun oppinut ja runoilija. Ibn 'Ezra kirjoitti hepreaksi, vaikka syntyi arabiankielisen kulttuurin keskelle. Hän asui Espanjassa vuoteen 1140, jonka jälkeen matkusteli laajalti vierailen Italiassa, Ranskassa, Englannissa ja ehkä myös Israelissa. Melkein kaikki Ibn 'Ezran kirjoitukset ajoittuvat hänen matkustamisensa aikakauteen. Ibn 'Ezra kirjoitti niin maallisia kuin pyhiäkin runoja, arvoituksia ja pilkkarunoja (jotka myöhemmin keräsi ja julkaisi D. Kahana ja H. Brody). Ibn 'Ezran katumushymnit on laajalti otettu mukaan *Sidduriin* (“*Rukouskirja*”) ja synagoogaliturgiaan. Ibn 'Ezran Raamatun kommentaari perustuu tekstin syvälliseen kielitieteelliseen tutkimiseen, viitaten joskus varovasti jopa Raamatun tekstikritiikkiin. Hän kirjoitti myös ensimmäisiä heprean kieliopillisia teoksia sekä käänsi joitakin tärkeitä kielioppiteoksia arabiasta hepreaksi. Ibn 'Ezran kaksi pienempää teosta käsittelevät filosofisia ongelmia neoplatonisesta näkökulmasta, joka leimaa myös hänen Raamatun kommentaariaan. Ibn 'Ezra oli myös tiedemies ja kirjoitti joitakin astrologisia tutkimuksia, joihin hän itse vankasti uskoi.

—*Ramban* (lyhenne nimestä)

— רַמְבַּם —

– *R. Moše ben Nahman* (*Nahmanides*) (1194 – n. 1270)

– ר' מֹשֶׁה בֶּן נַחְמָן

• Kommentaari: Toora, Profeetat ja Kirjoitukset (תּוֹרָה נְבִיאִים וּכְתוּבִים)

Rabbi ja Raamatun oppinut. Syntyi Espanjassa ja toimi Geronan (Aragon) rabbina. *Rambanin* tietämys ja tiedon taso oli ylittämätön hänen omana aikanaan. *Rambanin* selitys Talmudista oli samankaltaista, mutta käytännöllisempää, kuin ranskalaisilla tosafisteilla, jotka vakiinnuttivat hänen maineensa viimeisimpänä espanjalaisena talmudistina, kristitythän karkottivat kaikki juutalaiset Espanjasta vuonna 1492 saatuaan työnnettyä maurit etelään. Espanjassa *Ramban*

kirjoitti esim. kabbalistisia valitushymnejä. Hän vastusti filosofian opiskelua, mutta ei Moše ben Maimonia (*Rambam, Maimonides*), ja pyrki välittäjäksi filosofian kannattajien ja vastustajien välillä vuonna 1238. Pablo Christiani, joka oli hyökännyt *Rambania* vastaan Geronassa, haastoi tämän julkiseen väittelyyn uskonnollisista näkemyksistä vuonna 1263. Väittely järjestettiin Barcelonassa kuningas Jaakko I:n edessä. *Rambanin* oma hepreankielinen kuvaus tapahtumasta kertoo hänen osoittaneen suurta rohkeutta ja suhtautuneen asiaan lähinnä huumorilla. Myös seuraavana sapattina hän vastasi huumorilla kuninkaan lähetille, joka oli lähetetty tuomaan viesti hänelle suoraan synagoogaan. Vaikka *Rambanille* oli alunperin luvattu oikeudellinen koskemattomuus, hänet tuomittiin pilkasta ja karkotettiin Espanjasta. Vuonna 1267 hän asettui asumaan Israeliin Akkon kaupunkiin, jossa hän järjesti juutalaisasutuksen uudelleen. Juuri Akkossa *Ramban* kirjoitti suosituksen Raamatun kommentaarinsa, jossa hän sekoitti rationaaliseen selitykseen kabbalistisen tulkinnan, jota hän usein vielä painotti rationaalisen selityksen kustannuksella.

— *Minḥat Šaj* (“Otollinen uhri”)

— מִנְחַת שַׁי

– R. Jedidja Šelomo R^efael Norši (n. 1560 – 1626) ר' יְדִידְיָה שְׁלֹמֹה רִפְאֵל נֹרְצִי

• Kommentaari: Toora, Profeetat ja Kirjoitukset (תּוֹרָה וְנְבִיאִים וְכְתוּבִים)

Raamatun oppinut. Tunnetaan myös nimellä Jedidja Šelomo ben Avraham Norši. Hän esittää Raamatun kommentaarissaan (*Minḥat Šaj*) luotettavan kriittisen Raamatun tekstin, johon hän päätyi tutkittuaan yli 900 käsikirjoitusta eri puolilla Lähi-Itää.

— *Redaq* (lyhenne nimestä)

— רֵדָק

– R. Dawid Qimḥi (n. 1160 – 1235)

– ר' דָּוִד קִמְחִי

• Kommentaari: Profeetat (נְבִיאִים)

Raamatun oppinut. Isä: Josef Qimhi (n. 1105 – 1170). Perhe oli alunperin kotoisin Espanjasta, mutta asettui *Almohad*-juutalaisvainojen seurauksena Narbonneen Etelä-Ranskaan. Jo *Redaqin* isä tutki hepreankieltä ja kielioppia sekä suunnitteli Raamatun kommentaaria, jonka hänen poikansa sittemmin kehittivät. *Redaq* kirjoitti teoksen *Miklol*, jossa hän yhdisti espanjalaisten kieliopintekijöiden heprean kieliopin ja muun kielitieteen sekä Raamatun sanakirjan. Raamatun kommentaarinsa *Redaq* kirjoitti standardi-tekstiin, joka oli käännetty latinaksi, ja jota kristityt kääntäjät käyttivät kääntäessään Raamattua Euroopan eri kielille. Hän yhdistää espanjalaisen spekuloiavan, kielitieteellisen ja filosofisen perinteen rabbiiniseen midraš-metodiin ja *Rašin* suoraan tulkintaan. *Redaqin* tyyli on selkeä ja yksinkertainen.

— *Ralbag* (lyhenne nimestä)

— רַלְבַּג

– R. Lewi ben Geršom (*Geršonides*) (1288 – 1344)

– ר' לֵוִי בֶן גֵּרְשׁוֹם

• Kommentaari: Profeetat ja Kirjoitukset (נְבִיאִים וְכְתוּבִים)

Raamatun oppinut, filosofi, matemaatikko, astronomi ja talmudisti. Isän nimi on joskus muodossa Geršon. Emme tiedä *Ralbagista* hänen tuotantonsa lisäksi mitään muuta kuin sen, että hän asui jonkin aikaa Avignonissa Ranskassa. Ralbagin pääteos on *Milhamot HaŠem* (“*Herran sodat*”), jossa hän käsittelee esim. Jumalan olemusta ja ominaisuuksia, profetiaa, astronomiaa ja luomisihmeitä. *Ralbagin* teoksista näkyy selvästi, että hän oli hyvin perehtynyt Aristoteleen filosofiaan, vaikka ei osannut kreikkaa, arabiaa tai latinaa vaan oli täysin heprealaisten käännosten varassa. Raamatun kommentaarissaan *Ralbag* esittää filosofiansa pehmeästi, ja kommentaari onkin saavuttanut suuren suosion. *Ralbag* kommentoi myös “*Rabbi Jišma‘elin kolmeatoista sääntöä*”. Hän kritisoi voimakkaasti vallitsevia astronomian teorioita, kirjoitti tärkeitä aritmeettisia, geometrisia, ja erityisesti trigonometrisia teoksia. *Ralbagin* trigonometrinen systeemi (jota täydensi Regiomontanus vuonna 1464) muodostaa perustan modernille trigonometrialle, hän kehitti myös “*Jaakobin sauvan*”, josta tuli merenkulkijoille tärkeä

purjehdusinstrumentti.

— *Biur mehagra* (lyhenne)

Biur šel benin habbajit mehaGaon

(“*Gaonin selitys talon rakentamisesta*”)

– *R. Elijah ben Šelomo Zalman* (1720 – 1797)

(“*Vilnan Gaon*”)

• Kommentaari: Profeetat (נְבִיאִים)

Talmudisti ja Raamatun oppinut. *Vilnan Gaon* syntyi Liettuassa ja tuli jo varhain kuuluisaksi oppineisuudestaan. Vuoden 1740 jälkeen hän matkaili paljon Puolan ja Saksan juutalaisyhteisöjen parissa asettuen lopulta Vilnaan, jossa alkoi opettamaan ja perusti myöhemmin oman akademiansa. Vaikka *Vilnan Gaon* ei hyväksynyt itselleen rabbin arvoa, hänen maineensa pyhänä ja oppineena oli laajalle levinnyt. *Vilnan Gaonin* auktoriteetti tuli ilmi kun hän johti *Hasidi*-liikettä vastustavaa ryhmää Liettuassa ja määräsi *hasidit* ajettavaksi juutalaisyhteisön ulkopuolelle ja heidän kirjallisuutensa tuhottavaksi. Juuri hänen taipumaton asenteensa hillitsi *Hasidi*-liikkeen leviämistä Liettuassa. 60-vuotiaana *Vilnan Gaon* lähti yksin Israeliin, mutta palasi selittämättä takaisin kesken matkaa. Hänen maineensa on lähinnä *halakan* saralla, hän yritti luoda kriittisen tekstin tärkeimmistä rabbiinisista kirjoituksista järjestelemällä myös tekstien korjauksia. *Vilnan Gaon* arvosti suuresti aikaisia kabbalistisia teoksia, mutta suhtautui erittäin kriittisesti filosofiaan. Hän oli kiinnostunut maallisesta tieteestä, jos se toi lisävaloa Tooraan, mutta vastusti *Haskala*-liikettä. *Vilnan Gaonin* lukuisat teokset julkaistiin vasta hänen kuolemansa jälkeen, niistä tärkeimpiä ovat Raamatun kommentaari, huomiot Talmudista, Midrašista, ja Zoharista. Hän kirjoitti myös matemaattisia teoksia, Israelin maantieteestä ja heprean kielipöytäkirjoja. *Vilnan Gaonilla* on ollut merkittävä vaikutus niin omaan sukupolveensa kuin jälkimaailmaankin, *Mitnaggedim*-liike pitää häntä hengellisenä johtajanaan.

— *‘Iqqar sifte ḥakamin* (“*Viisasten huulten perusta*”)

• Kommentaari: Toora (תּוֹרָה)

Rabbiinista kertomus- ja kulttuuriperinnettä.

— *Sippurenu* (“*Kertomuksemme*”)

• Kommentaari: Toora (תּוֹרָה)

Rabbiinista kertomus- ja kulttuuriperinnettä.

— *Mešudat Šijjon* (“*Siionin vuorilinna*”)

• Kommentaari: Profeetat ja Kirjoitukset (נְבִיאִים וְכְתוּבִים)

Rabbiinista kertomus- ja kulttuuriperinnettä.

— *Mešudat Dawid* (“*Daavidin vuorilinna*”)

• Kommentaari: Profeetat ja Kirjoitukset (נְבִיאִים וְכְתוּבִים)

Rabbiinista kertomus- ja kulttuuriperinnettä.

— *Mesora* (“*Perinne*”)

• Kommentaari: Profeetat ja Kirjoitukset (נְבִיאִים וְכְתוּבִים)

Rabbiinista kertomus- ja kulttuuriperinnettä.

— בִּיאור מֵהַגְרָא

בִּיאור שֶׁל בְּנֵי הַבַּיִת מֵהַגְּאֹוֹן

– ר' אֵלִיָּהוּ בֶן שְׁלֹמֹה זְלַמָּן

— עֵקֶר שְׁפָתַי חֻכְמִים

— סִפּוּרֵנוּ

— מְצִוַּת צִיּוֹן

— מְצִוַּת דָּוִד

— מְסוֹרָה

— *Toldot Aharon* (“Aaronin sukupolvet”)

— תולדות אהרן

- Kommentaari: Toora, Profeetat ja Kirjoitukset (תורה נביאים וכתובים)

Raamatun tekstin ristiviitteet Mišnan tekstin kanssa.

— *Midraše ḥazal* (lyhenne)

— מדרשי חז“ל

– *Midraše ḥakamenu zikronam livraka*

– מדרשי חכמינו זכרונם לברכה

(“Viisastemme tutkimukset, heidän muistonsa on siunaukseksi”)

- Kommentaari: Samuelin ja Kuningasten kirjat (שמואל ומלכים)

Rabbiinista kertomus- ja kulttuuriperinnettä.

— *Rabbenu Sa’adja Gaon*

— רבינו סעדיה גאון

– *R. Sa’adja ben Josef Gaon* (882 – 942)

– ר’ סעדיה בן יוסף גאון

- Kommentaari: Toora, Profeetat ja Kirjoitukset (תורה נביאים וכתובים), mutta on joissakin painetuissa versioissa mukana vain Danielin kirjassa (דניאל)

Raamatun oppinut. Syntyi Egyptissä, mutta lähti maasta vuonna 915 Babyloniaan. Matkallaan Israelissa hän joutui riitaan israelilaisen gaonin Aharon ben Meirin kanssa kalenteria koskevassa asiassa. Teoksessaan *Sefer Zikkaron* (“Muistamisen kirja”) hän kyseenalaisti israelilaisten oppineiden lopullisen auktoriteetin oikean kalenterin suhteen ja sittemmin vakiinnutti heprealaisen kalenterin, joka on nykyisinkin käytössä. Sa’adja Gaon nimitettiin kriisiaikana vuonna 928 Babylonian Suran akademian gaoniksi, mutta vuonna 930 Dawid ben Zakkaj, hänen päämiehensä ja aiempi mesenaattinsa, jota hän oli kritisoinut, erotti hänet tästä toimesta. Muslimihallinnon häiriköinnin ja mellakoiden jatkuessa Sa’adja Gaon nimitettiin virkaansa uudelleen vuonna 936. Hän kirjoittaa asiasta teoksessaan *Sefer haggaluj* (“Pakkosiirron kirja”). Sa’adja Gaonin ensimmäinen teos oli vuonna 915 ilmestynyt puhe karaiitti Anania vastaan, jonka jälkeen hän kirjoitti monia muitakin harhaoppeja vastaan. Teokset antavat hyvän kuvan tuon ajan virtauksista juutalaisten oppineiden piirissä. Sa’adja Gaonin tärkein filosofinen teos on arabiaksi kirjoitettu “*Usko ja mielipiteet*”, siinä hän seuraa muslimien *kalam*-metodia ja toisaalta Aristoteleen metodeja. Teoksessa hän kieltää kaikki konfliktit järjen ja annetun uskon välillä ja määrittelee Jumalan Luojana ja ikuisen elämän haltijana, Kaikkivaltiaana ja Kaikkiälläolevana. Teos käännettiin jo varhain hepreaksi. Sa’adja Gaon kirjoitti myös muutamia esityksiä *halakasta*, pääasiassa arabiaksi, sekä osallistui responsa-kirjeenvaihtoon. Hänen laatimansa systemaattinen *Siddur* (“Rukouskirja”) arabialaisilla ohjeilla on myös merkittävä, lisäksi hän kirjoitti uskonnollisia runoja ja hymnejä, joita on mukana *Siddurissa* ja synagoogaliturgiassa. Sa’adja Gaon kirjoitti erittäin hienostunutta runoutta käyttäen taitavasti hyväkseen raamatullista hepreaa. Hän käänsi myös koko Raamatun arabiaksi ja kirjoitti Raamatun arabiankielisen kommentaarin. Sa’adja Gaon on hepreankielen tieteellisen tutkimuksen perustaja, hän kirjoitti mm. heprean sanakirjan arabialaisin selityksin, listan vain kerran Raamatussa esiintyvistä sanoista (hapax legomenon) ja runon, jossa sanotaan kuinka monta kertaa mikäkin kirjain esiintyy heprealaisessa Raamatussa.

PALAUTE

Luen mielelläni arviosi kirjoituksesta. Palautteen ja Raamatun Sanalla perustellun kritiikin voit lähettää sähköpostin välityksellä. Luen kaiken palautteen ja kritiikin arvioiden ne Sanan pohjalta rukouksessa, mutta vastaan vain rakentavaan palautteeseen. Kehitän tätä kirjoitusta jatkossa sen mukaan mitä Herraltani Ješualta saan, joten palautteesi saattaa vaikuttaa kirjoituksen sisältöön. Kiitos.

Johanan Ben-Israel

LÄHTEET

- USEITA HEPREALAISEN RABBIINISEN RAAMATUN VERSIOITA JA OSIA KOMMENTAAREINEEN.
- THE NEW STANDARD JEWISH ENCYCLOPEDIA. Editors: Cecil Roth & Geoffrey Wigoder. Massada Press, Jerusalem 1975. New, revised edition.
- Kashani, Reuben: ISRAELIN JUHLAT JA KULTTUURIPERINNE. Beracha-kustannus. Fram, Vaasa 1998.
- Kozodoy, Ruth: JUUTALAISET JUHLAPÄIVÄT. Opetushallitus, Helsinki 2001.
- מִן הַמָּסָד. FROM THE FOUNDATIONS. *A lexicon of Concepts in Judaism*. Karta, Jerusalem, Israel 1986. (Hepreankielinen).
- Newman, Yacov & Sivan Gavriel: JUDAISM A - Z. *Lexicon of terms and concepts*. Jerusalem, Israel 1980.
- Amir, Jitzhak: רֵאשִׁי תְבוּת. Hepreankielen lyhenteet. הוצאת ראובן, Jerusalem, Israel 1977. (Hepreankielinen).
- Samuelson, Norbert M.: JEWISH PHILOSOPHY. *An Historical Introduction*. Continuum, Lontoo, Englanti 2003.
- Shechter, Yoseph: אוֹצֵר הַתְּלִמוֹד. A LEXICON OF THE TALMUD. Dvir, Lod, Israel 2001. (Hepreankielinen).